

Een kapitale hoeveelheid zand

CHRIS VAN DEURSEN

In het midden van dit tijdschrift worden de eerste topografische kaarten van Noord- en Zuid-Holland van voor 1850 vergeleken met hedendaagse kaarten. De ontwikkeling van steden als Haarlem, Leiden en Den Haag en van het conglomeraat rond de IJmond vallen op. Dat is één ding, maar wie nog scherper kijkt ziet veel meer. De plaatselijk enorme versmalling van het duingebied. Duidelijk mensenwerk, want de grootste versmalling vond juist plaats aan de landkant, vaak voor stedelijke uitbreiding.

Dat dit alles, deze afgraverij, zeker tot deze eeuw, vrijwel in handkracht, met schop en kruiwagen werd uitgevoerd, toont iets van het titanenwerk dat onze voorouders verrichtten. Of we ze daarvoor wel zo dankbaar moeten zijn is een geheel andere zaak. Mijnbouw in dagbouw mag de grootschalige zandwinning door duinafgraving genoemd worden. Die startte in de laatste helft van de 15e eeuw. De gasthuismeesters van Haarlem begonnen met dit zeer lucratieve bedrijf. Toen kwam de verandering van het Nederlands kustlandschap op gang. Duinafgraving voor zandwinning, als ophoogzand voor de omstreken van de steden als Den Haag, Leiden, Haarlem, Amsterdam en Alkmaar werd een zeer aantrekkelijk privilege, dat door de grootgrondbezitters aanvaankelijk spaarzaam werd verleend. "Octroyen" waren een schaars goed en dus zeer begeerd, want winstgevend. Uit zo'n verleend octrooi ontstond de Jan Gijzenvaart tussen Haarlem en Santpoort, omstreeks 1540, die aanvankelijk alleen voor de afvoer van duinzand diende.

Klondike aan Zee

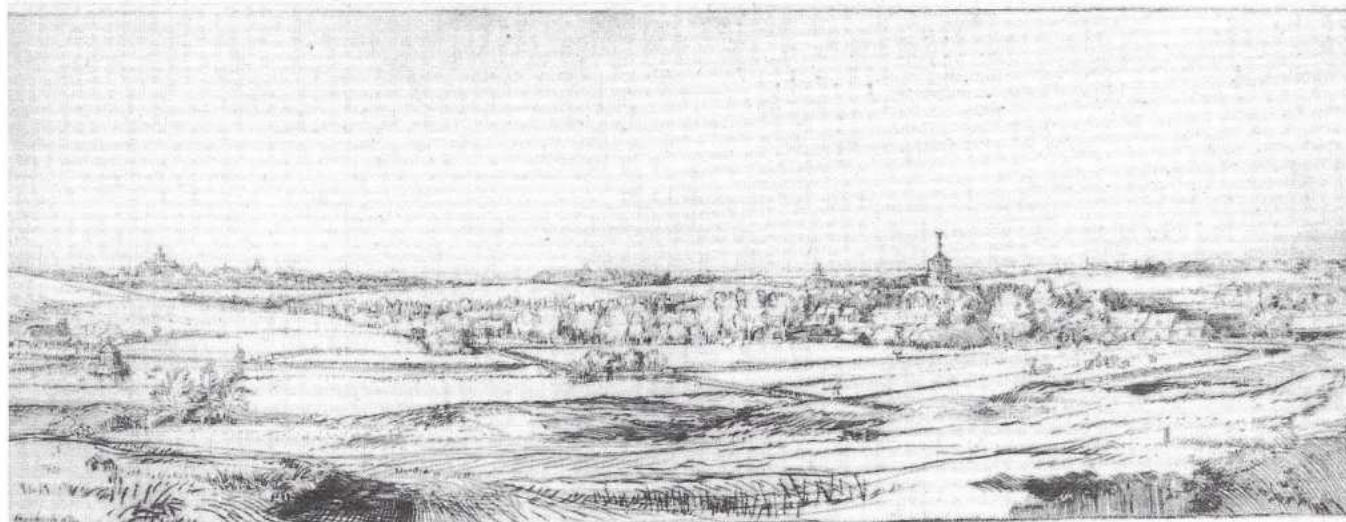
De kleur heeft zand een beetje gemeen met het edelmetaal goud. Zand was, en is hier en daar nog steeds, een begeerd kapitaalgoed. Het is opvallend dat, in de befaamde etsenserie van Nederlandse ambachten in "Het menselyk bedryf", van Jan Luyken (1694), de zandman ontbreekt, terwijl dat in diens tijd toch een respectabel beroep was. Wie achttiende-eeuwse afbeeldingen van het slot Honselaarsdijk bekijkt, ziet daar achter een zeer breed duingebied. Frederik Hendrik liet zijn verblijf, tussen 1621 en 1626, bouwen op de plek waar ooit Slot Naaldwijk stond. Waar adellijke sloten lagen moet het goed jagen geweest zijn, want dat was vaak ook een der vestigingsredenen. Frederik Hendriks paleisachtige slot, met menagerieën, moes- en siertuinen, en al wat toen bij dergelijke behuizingen hoorde, verdween. Begin negentiende eeuw was alleen de naam over. Het ooit brede duin was tot zijn huidige afmetingen teruggebracht. Was een dergelijke afname van duingebied een voorbeeld hoe de mens in het Westland met de duinen is omgesprongen? Het is mogelijk, maar het leverde in elk geval wel ernstige problemen op. De naam Loosduinen zou, etymologisch gezien "vrij van duinen" kunnen betekenen, daar er in onze moderne geschiedenis nauwelijks of geen duinen hebben gelegen. Maar zelfs hier droeg nóg verder afgraven bij aan een bijna-catastrofe in 1953. De situatie was zelfs zo ernstig dat in de Deltawet een plan werd uitgewerkt om kunstduinen, of een kunstmatige duinreeks, op te werpen aan de noordkant van het Westland. Daar werd, in het begin van de jaren zeventig, bij Kijkduin, een kunstmatig duinmassief aangelegd, in de volksmond al snel de puinduinen genoemd. Afbraakpuin, uit o.a. de sa-

Een kapitale hoeveelheid zand

9

De zandschipper van J. Israëls (1887). Het graven van het Schevenings kanaal, waarbij een zandschipper een platboomschuit met een vaarboom voortduwt (Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam).

Op deze ets van Rembrandt van Rijn kijkt hij vanuit de duinen naar Haarlem en Bloemendaal. Vrijwel dit hele landschap is nu volgebouwd en vergraven (Collectie: Museum Het Rembrandthuis).

neren Haagse Schilderswijk, werd hier planmatig gestort, weggewerkt en met zand overdekt.

Zuid-Holland zand af

Wie de kaarten van het Hoogheemraadschap van Rijnland uit de 18e eeuw beschouwt, vallen de dan nog aanwezige brede en zeker zeer lange duinrichels of strandwallen op. Daarvan is niet veel meer overgebleven, maar wie goed kijkt herkent een begraafplaats als Oud Eik en Duinen aan de zuidkant van Den Haag als liggend op die strandwal. Die ziet ook verschillende landgoederen aan de noordkant van de stad en die langs de Rijksweg in Wassenaar als delen van die oude duinenreeks. Daartussen zijn hele happen verdwenen. Gevlakt, afgegraven en spoorloos verdwenen: af-ge-zand. Wat tussen de grens van het Westland en Zuid-Holland gebeurde is nauwelijks te beschrijven omdat afzanden van alle dag was, en niet als bijzonder werd gezien. Wie de duinrand aan de Wassenaaarse binnenkant, en het tussenliggende bollengebied tot Katwijk, Noordwijk, Noordwijkerhout en de contreien van De Zilk, volgt,

ziet iets dat zijn weerga in Nederland niet kent. Zelfs de Limburgse grindgaten, toch ook respectabele littekens in het landschap, vallen hierbij in het niet. Plaatselijk zijn eertijds aanzienlijk brede duinen, tot op een strook van enkele honderden meters na, weggevreten. Met spa en zandkar is hier in nog geen twee eeuwen een heuvellandschap tot volkomen waterpas gebied gemaakt. De kalksteenfabrieken hebben op volle toeren gedraaid, met scheepsladingen ging het zand naar het achterland om veen te dempen, om kleigrond beter bewerkbaar te maken, om stedenbouw vaste basis te verschaffen in morsig land, om weganaal en railverbindingen te realiseren en om tenslotte vrij baan te maken voor de bollenteelt. Een geschiedenis die analogie vertoont met de Noordhollandse situatie, alleen ging het in Zuid-Holland op grotere schaal en ook ging die grootschalige ontzanding veel langer door.

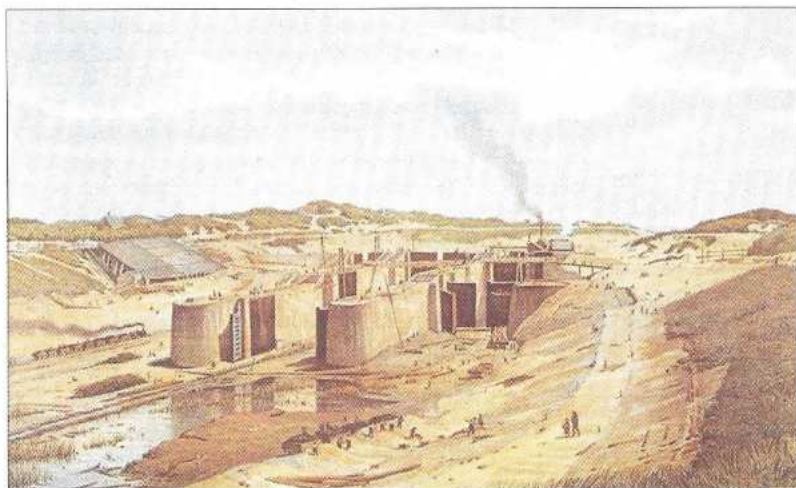
Haagse School

Schilders van de Haagse school maakten niet slechts het Panorama Mesdag, waarop de omgeving van het dorp Scheveningen schitterend wordt weergegeven, en waarin de duinkenners nu de teloorgang van omringend duin kan aflezen. Schilders als Rochussen, Sadée, de Marisen, Mesdag en Grobe legden veel duingebied op schilderslinnen vast. Zo is in een aantal schilderijen de ondergang van het "Dekkersduin" feilloos gepenseeld, een van de duingebieden die ruimte moest maken voor Haagse woningbouw. Weissenbruch was daarvan de maker. Israëls schilderde niet slechts vissersvolk in Zandvoort, tijdens zijn zevenweeks verblijf in 1855, maar volgde ook, met tijdgenoten als Mauve, de afzanding van het Haagse Westbroekpark en het graven van het Schevenings kanaal, dat nu nog doodloopt tegen de voet van het, overigens bebouwde en dus versteende, Seinpostduin. Voor moderne duinarcheologie is de Haagse School een echte "vindplaats".

Afzanden of mennen

Jan Kops beschrijft in de late jaren van de Bataafse Republiek de zeer grote duinafzandingen en die in de Gooistreek. Hij schrijft: "Zeer weinige zijn de eigenlijke Zanderijen, die tegenwoordig aan den gang zijn, in de buiten-duinen hebben wij er slechts één, onder Overveen naamlijk aangetroffen (Elswout). Doch in de binnen-duinen van Hillegom, (mooglijk ook van Lisse), Voorhout, Wassenaar, Eiken- en

De bouw van de eerste sluis in 1872 (litho: J.C. Greive, 1837-1891).

Loosduinen wordt nog bestendig afgezand.” Kops merkt op dat de eigenaren “bekomen hier door uittrekkend goede gronden, als mede Vaarten door dezelfde. Nogthans kunnen zeer tot nadeel verstrekken van andere gronden. Indien er reeds veel water of beeken daar bij zijn geleege en vooral wanneer men te diep afzandt, en daar door het water uit de bijliggende Duinen te veel als ‘t ware aftapt”. Dit was vermoedelijk een der eerste constatering van duinverdroging. “Minder aandacht heeft het Publiek geslaagen op een ander nut, ‘t geen van de woest liggende Duinen wordt getrokken, naamlijk het gemakkelijk verkrijgen van zand. Hoe onontbeerlijk is het zand tot verbeetering, en ophooging van de in ons Vaderland zo veelvuldige Dijken, Kaden, Weegen en Voetpaden, als ook tot versterking van zo veele Oevers van groote en kleine Meiren. De Landman verhoogt hier mede zijne lage gronden, bestrooit zijne stallingen, houdt zijn vee hier door rein, en vermeerdert zijne mest tot goedmaking zijner Landen met het onkostbaare zand. Den Zeeman verstrekt het tot ballast voor zijne Schepen; en in veele trafieken vooral van pannen- steen- en pottenbakkerijen kan het geenszins ontbeerd worden; terwijl het tot veelvuldig en verschillend huiselijk gebruik mede eene volstreekte behoefte is. Het zijn Hollands Duinen, waar door alle deeze gunstige eindten op onkostbaarste wijze bereikt worden; en de waarde van dit geroef zou men eerst volkomen ge-

voelen, indien men het zand niet dan met groote kosten kon bekomen”.

Veel zand belandde op zeeschepen, als kielballast. Dat zand leverde elders natuurlijk weer geld op! Zo belandde Nederlands duinzand op diverse plaatsen in de toenmaals te bezielen bekende wereld! Het heet dat fort Batavia voor een deel op Nederlands duin- of Gooizand is gebouwd.

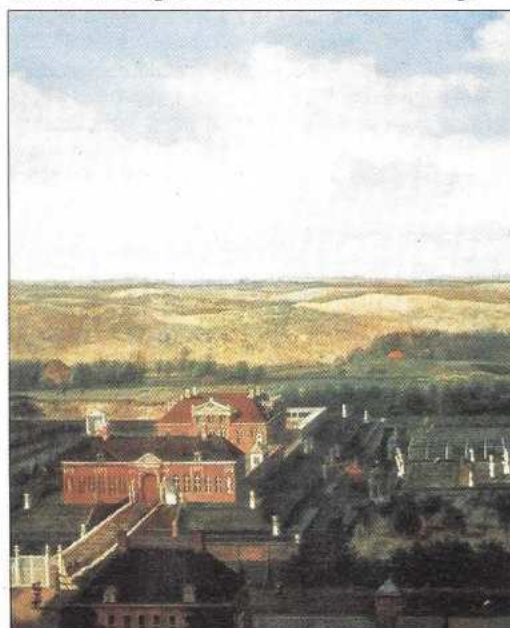
Misschien wel de beroemdste mennerij was die in Hargen, geopend in 1627. Deze mennerij onderscheidde zich van andere afgravingen omdat hier geen bovengrond behoefde te worden verwijderd. Het zand lag letterlijk voor het opscheppen. Een kar vol Hargerzand kostte in die tijd zes stuivers, duur vergeleken met dat uit de Hillegommer, Voorhouten en Katwijkse afzandingen, waar men slechts één stuiver betaalde voor dezelfde hoeveelheid. Het Harger zand was beroemd om zijn witheid. De Engelse en Duitse glasindustrie maakten van dit zand destijds hun beroemde witglas. In de laatste jaren van de achttiende eeuw werd het Hargerzand van vitaal landsbelang. De Commissie van Superintendentie stelde voor om het niet langer aan de Engelse glasfabrieken te leveren om daardoor de Engelse economie behoorlijk te treffen. De Hargerzanderij leverde tot ver in de vorige eeuw jaarlijks tienduizenden m3.

Recenter afgraven in Kennemerland

Eind vorige eeuw waren er behoorlijke afzandingen tussen Schoorl en Catrijp en kleinere zandgaten in Groet, Catrijp, Schoorl en Aagtdorp. Domeinen vermeldde in de verpachtingsvoorwaarden niets over het peil, mits de afgravingen maar landinwaarts bleven op 750 m uit de buitenteen der zeeduinen. Pachters mochten zo diep uitgraven als zij wensten. Een zandafgraving in Wimmenum was in handen van de NV Handelmaatschappij Tavamer. De Taet's van Amerongen zetten de exploitatie tot in de dertiger jaren voort. Voor de aanleg van een dubbele spoorbaan ontstond rond 1870 Castricum's Zanderij. Het Meertje van Vogelenzang, in Bakkum, leverde in 1933 het zand voor de provinciale weg Bakkum-Limmen-Uitgeest-Zaanstreek. Een speciale trein met kiepwagens reed het zand naar de plaats van bestemming.

Voor de aanleg van het Noordzeekanaal (1865-1876), werd ook heel wat afgegraven. Na het graven van het kanaal volgde de aanleg van de Visserijhaven (1889-1896). Uitvoering van die werken veranderde de duingrondwaterspiegel ingrijpend. De Breesaap, eens een vruchtbare duinvlakte, die door het gegraven kanaal werd doorsneden, en die ter hoogte van de sluis eens uitwaterde op zee, lag in de as van het kanaal ongeveer 8m boven NAP. Met de voltooiing daalde de grondwaterspiegel in de Breesaap liefst 7 - 8 meter. Net ten noorden van het Noordzeekanaal lag rond 1909 een afgraving in de duinen van de maatschappij “de Breesaap” en van die der “Binnenlandsche Exploitatie-maatschappij van Onroerende Goederen”. Die afzanding ging in feite vooraf aan de vestiging van een der der Hoogovens.

Voor een spoorlijn werd tussen 1902-1907 in Velsen een afgraving uitgevoerd, zuidelijk van Westerveld, voor het verkrijgen van ophoogzand, dat per spoor werd afgevoerd. Zuidelijk van IJmuiden's haven ging veel zand naar de plaatselijke zandsteenfabriek “de Hoogetberg”. Verdere uitbreiding van de havens vroeg opnieuw duingrond. Door de grote zandafgravingen had Bentveld inmiddels vrijwel geen duin

Voor de aanleg van landgoederen is vanaf de zeventiende eeuw duin afgegraven. Op de foto het landgoed Elswout met het eerste huis. Duidelijk zijn de contouren te zien van de nog onbegroeide duinen van Overveen. Het schilderij is van Jan van der Heijden (1637-1712), getiteld: “Gezicht op het landgoed Elswout” (Collectie Frans Halsmuseum)

Boven: "Bij Dekkersduin in Den Haag" door Jan Hendrik Weissenbruch (ca. 1850). Een duinboerderijtje met wat bijgebouwtjes en omringend geboomte in volle zomer. Een gulle zandweg voert diagonaal door het beeld. Het Dekkersduin was voor de schilder Jan Hendrik Weissenbruch (1824-1903) een der geliefde plekjes. Het Dekkersduin was een van de eerste landschappelijke offers die moest worden gebracht voor de Haagse stadsuitbreiding (Collectie: Haags Gemeentemuseum).

Onder: Afzanderij van Antonij Mauve (1879). Een afzanderij in het huidige Westbroekpark te Scheveningen, waarin een aantal zandschuiten te zien zijn (Collectie: Haags Gemeentemuseum).

meer over. Ondanks alle protesten gaf de Zandvoortse raad nieuwe vergunningen af. "Zandvoortsduin", de aanvrager, merkte bij het verzoek om een nieuwe vergunning op, dat "de vraag of het natuurschoon schade lijdt een kwestie van persoonlijke appreciatie is" en betoogde dat "waar oordeelkundige afgravingen in sommige gevallen misschien nog eenige schade aan het natuurschoon doen" dit, naar haar oordeel niet opwoog tegen de voordelen. "Op de zandafgraving verdienen ongeveer 25 man een fatsoenlijk weekgeld. Door stopzetting der werkzaamheden zouden die mensen meereendeels broodeloos worden". Het doordrukken van voor de natuur ongunstige beslissingen, op basis van het schermen met werkgelegenheid, is duidelijk geen huidig verschijnsel!

De zanderij van Elswout was twee eeuwen lang vrijwel dé leverancier van duinzand in Haarlem's omgeving. Voor het transport werd de Marcellisvaart gegraven. Rond 1840 was de voorraad op en voortaan werd afgegraven op Duinlust en Middenduin. Op Middenduin lagen dagelijks minstens 50 tot 60 schuiten om zand te laden. In het stenen huisje, dat lange tijd bij de ophaalbrug in de Zanderij stond, werden de zanderijkruiwagens gestald, die aan de zandschippers werden verhuurd. Tot in de vijftiger jaren was die zanderij in gebruik. Wie nu onder de stalen spoorbrug over de Zanderijvaart in

Middenduin wandelt ziet hoe hoog het duingebied daar eens was. In de negentiende eeuw werd er ook afgezaagd op Duinvliet, tegenover Elswout. Vooral Haarlem was grootafnemer toen, tussen 1860-1880, verschillende grachten gedempt werden. Veel zand was nodig om de venige bodem achter de duinen geschikt te maken voor de bolbloementele. Het was niet verwonderlijk dat, met het verschijnen van de tulp in Nederland de teelt zich aanvankelijk concentreerde in de buurt van Haarlem. In Bloemendaal was in 1915 nog een zanderij in gebruik in Kweekduin, nabij station Overveen. De afzanding daar zorgde voor de vallei waardoor nu het spoor rijdt. De hoogte van de afgraving varieerde tussen 5.20 en 11.70 meter.

De Staten van Noord-Holland namen in 1939 de verordening tegen het afzanden van duinen aan. Vaststelling daarvan was ingegeven door uit de hand gelopen afgravingen tussen Katwijk en Wassenaar, waar 150 jaar afzanden het landschap volkomen veranderde. Desondanks doken plannen op om in de Kennemerduinen te gaan winnen. Onder de dekman-tel van natuurbescherming nog wel. Wel stond er in het plan "Een dezer duinmeren is ontworpen in de nabijheid van de spoorlijn Haarlem-Zandvoort; het zal 7,5 ha groot worden en een zandverzet opleveren van ongeveer 400.000 m³. Door de nabijheid van de spoorlijn zal het zandvervoer gemakkelijk kunnen geschieden en niet kostbaar behoeven te zijn, wanneer het nodig is bij ophooging van den spoorweg tussen Velsen en Bennebroek en den aanleg van een goederen-emplacement in Haarlem". Via de achter-deur kwam de zandwinning dus toch weer binnen! Haarlem kreeg in 1949 behoefte aan zand voor huis-bouw in Haarlem-Noord. Najaar 1949 reden van-uit de Kennemerduinen dagelijks zandauto's af en aan. Zo ontstond het westelijke meer in het Wethouder Gelukpark. Bloemendaal richtte het in als wandelpark en dacht zelfs aan een natuurbad. Er kwamen nog meer plannen voor duinmeren, waar-van het grootste een paar honderd hectaren groot zou moeten worden. Eind 1959 werd opnieuw in het "Wethouder Gelukpark" gegraven. Dagelijks reden vrachtwagens 350 tot 400 ladingen zand naar het Haarlemse uitbreidingsgebied Schalkwijk. In het Gelukpark ontstond een tweede meer en daarbij verrees paviljoen "De Bokkedoorns". Het Bloemendaalse Raadsbesluit vermeldde: "Bij het werk zal het duinlandschap zoveel mogelijk worden gespaard". Ook in het Nationaal Park De Kennemerduinen, op 15 april 1950 gesticht, werd stevig gegraven. Het Grote Vogelmeer en de speel-vijvers 't Wed, Oosterplas en Spartelmeer ontston-den. De verkoop van dat zand verschaftte geld voor verdere inrichting van het natuurgebied! Ook het Cremermeer ontstond in die periode. De rust in het gebied van de Amsterdamse Waterleiding werd lang verstoord door bulldozers en vrachtauto's, die het infiltratiegebied voor water uit Jutphaas (nu Nieuwegein) moesten maken.

Het beeld van alle duinaantasting is hiermee lang niet compleet. Het zou een dissertatie opleveren om dat allemaal te beschrijven. Het zou bovendien ge-tallen tonen waarmee we liever niet geconfronteerd willen worden. Klondike aan Zee heeft eeuwen gefloreed. Hopelijk is dat voltooid verleden tijd.

Chr.C.M. van Deursen is stafmedewerker communi-catieve van de NV PWN Waterleidingbedrijf Noord-Holland